

واکاوی رفتارهای سیاسی طغرل بیک سلجوقی

بر اساس نظریه نخبه گرایی

محمد لعل علیزاده^۱

چکیده

بازکاوی و شناخت نقش نخبگان و کارگزاران تغییر و تحول سیاسی - تاریخی برای تبیین تاریخ ایران ضروری است. شناخت رفتارهای سیاسی طغرل بیک سلجوقی به عنوان یکی از نخبگان و کارگزاران تغییر و تحول و بنیانگذار سلسله سلجوقیان از یک سو تبیین کننده بخشی از تاریخ ایران است و از سوی دیگر نقش موثری در روابط ایران و ترکمنستان خواهد داشت. بر اساس این ضرورت و در راستای شناخت بهتر رفتارهای سیاسی طغرل بیک سوال زیر مطرح گردید: «رفتارهای سیاسی طغرل بیک به عنوان یک نخبه، کارگزار و سیاستمدار چگونه قابل ارزیابی است؟»

به عبارت دیگر رفتارهای سیاسی طغرل بیک از جهت مثبت و یا منفی بودن مورد ارزیابی و بررسی قرار می گیرد. به نظر نگارنده رفتارهای سیاسی طغرل بیک گرفتار قضاوت وارونه شده است. در حالی که درباره رفتارهای سیاسی وی، اجماعی در منابع دیده نمی شود ولی با بررسی زمینه ها و شرایط روی کار آمدن وی و تحلیل کدها و یافته ها از منابع موثق، رفتارهای سیاسی طغرل در تحلیل نهایی و با توجه به تحلیل بر اساس رویکرد نخبه گرایی در چارچوب رفتارهای مثبت قابل ارزیابی است.

واژگان کلیدی: طغرل بیک، نخبه گرایی، ویژگی های شخصیتی، نقش وزیران، اقدامات، پیامدها و نتایج امپراتوری سلجوقیان.

۱. استادیار دانشگاه پیام نور، گروه علوم سیاسی، M_lalalizadeh@yahoo.com

درباره نقش نخبگان در تحولات سیاسی دیدگاه‌های مختلف ارائه شده است؛ عده‌ای نقش نخبگان در رفتارهای سیاسی و تحولات سیاسی را کم و ناچیز در نظر می‌گیرند. برخی از نظریه پردازان نخبه‌گرا، نخبگان را عامل اصلی در تغییرات و تحولات سیاسی به شمار می‌آورند. در کنار این دو دیدگاه کلی، عده‌ای با ترکیب دو دیدگاه فوق، به نقش نخبگان در کنار عوامل دیگر تاکید دارند. علاوه بر سه دیدگاه یاد شده، در تحلیل نقش نخبگان و رهبران سیاسی معیارهای سه‌گانه زیر مکمل ارزیابی نقش نخبگان است:

۱. نگرش ایده‌آلیستی، معیار آرمان خواهانه بودن اهداف نخبگان و رهبران سیاسی

۲. معیار ابزاری یا بهره‌گیری ابزاری در جهت مقاصد سیاسی

۳. معیار ناکامی‌های شخصی

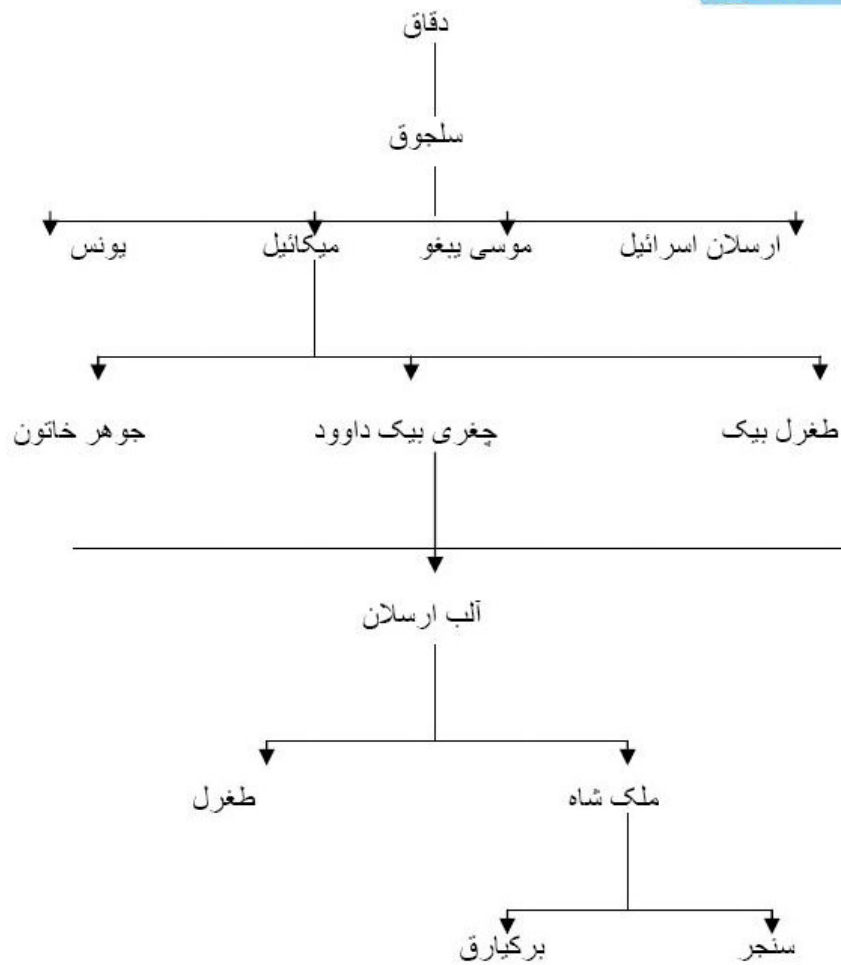
با توجه به سه دیدگاه یاد شده و معیارهای فوق، هدف این مقاله بررسی و بازکاوی رفتارهای سیاسی طغرل بیک سلجوقی به عنوان نخبه سیاسی و ابزاری بر اساس این دیدگاه و معیارها است. در راستای این هدف، ویژگی‌های شخصیتی و اقدامات طغرل بیک، نقش وزیران وی و پیامدها و نتایج امپراتوری سلجوقیان مورد بررسی و بازکاوی قرار می‌گیرند. بر اساس کدها و نتایج به دست آمده از این مولفه‌ها، رفتارهای سیاسی وی بر اساس رویکرد نخبه‌گرایی تحلیل خواهد شد.

نگارنده امیدوار است با تحلیل کدها و نتایج به دست آمده، فرضیه پژوهش مورد تائید قرار گیرد. در ادامه با مروری بر تاریخ و پیشینه سلجوقیان، زمینه‌ها و فضای بنیانگذاری سلسله سلجوقیان و سلطنت طغرل مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در نهایت به ویژگی‌های شخصیتی و اقدامات طغرل بیک، نقش وزیران طغرل و پیامدها و نتایج امپراطوری سلجوقیان اشاره خواهیم کرد.

درباره سلجوقیان

سلاجقه طایفه‌ای از ترکمانان غز بودند که با مهاجرت از ترکستان در مناطق نزدیک ماوراءالنهر ساکن شدند. ترکان سلجوقی بین سال‌های نیمه قرن چهارم و اوایل قرن

پنجم به تدریج از جانب شمال شرقی (شمال بحیره خوارزم) وارد ایران شدند. عباس اقبال در این باره می نویسد: «سلاجقه طایفه ای هستند از ترکانان غز و خزر که در ایام دولت امرای سامانی در دشت های مجاور بحیره آرال یعنی بحیره خوارزم و سواحل شرقی دریای آبسکون (بحر خزر) و دره های علیای سیحون و جیحون سکونت داشتند و مساکن ایشان بین مساکن ترکان کافر غز و قرلق و بلاد اسلامی ماوراءالنهر فاصله بود و ایشان به همین مناسبت نزدیکی به ممالک اسلامی قبول اسلام کرده و گاهی نیز در کشمکش های امرای سامانی با ملوک خانیه ترکستان به یاری سامانیان بر می خاستند ... و همین مسلمان بودن ایشان و حسن نظر امرای سامانی به آن طایفه باعث آن شده بود که کسی مانع رفت و آمد و مهاجرت آن جماعت به ممالک اسلامی نشود، چنان که جد سلاطین سلجوقی یعنی سلجوق بن دقاق (تقاق) در اواخر عهد سامانیان با قبیله خود از توران به سرزمین مسلمانان مهاجرت کرد و در ناحیه جند مقیم شد» (اقبال ، ۱۳۳۸ : ۱۱). اسلام گرایی سلجوقیان و تبعیت آن ها از سنی مذهب، سبب نزدیک شدن آنان به حاکمان شد. به گونه ای که در جنگ ها و درگیری ها میان امیران دولت سامانی و ایلک خانی، به نفع حکام سامانی وارد عمل می شدند. اجازه عبور از قلمرو سامانیان به منزله نقطه آغاز دوستی سلجوقیان با آن ها بود. سلجوق از این فرصت برای استقرار خود و پیروانش در نزدیک ساحل رود سیحون استفاده کرد و شهر چند را برای خود مرکز قرار داد. به گفته مولف تاریخ سلاجقه : « سلجوق پنج پسر داشت به نام های اسرائیل، میکائیل، موسی، یونس و احمد که بعد از مرگ وی از سروران قوم شدند» (آقسرای ، ۱۳۶۲ : ۱۰). برخی معتقدند سلجوق چهار پسر داشت: ارسلان اسرائیل، میکائیل، موسی و یونس (ستارزاده ، ۱۳۸۴ : ۲۱). پس از مرگ سلجوق پسرش میکائیل با ترکمانان قبیله پدری با کفار مجاور به جهاد پرداخت و در این راه کشته شد. از او دو فرزند پسر به جای ماند: جغری و طغرل. نمودار صفحه بعد به خوبی خاندان طغرل را نشان می دهد:

طغرل بیک که نام اسلامی آن محمد و جغری بیک که نام اسلامی آن داود است به تدریج گرد آوردن عده ای از تراکمه و اطرافیان خود موجبات نگرانی حاکم سمرقند و بقراخان حاکم چین و ختارا فراهم ساختند. سلسله ترکان سلجوقی با حکومت طغرل بیک به طور رسمی آغاز شد. در واقع سلاجقه تصمیم گرفتند طغرل بیک را به ریاست خود برگزینند، بدین گونه او در سال ۴۲۹ هـ / ۱۰۳۷ م، نخستین سلطان سلجوقی و

موسس اصلی دولت و امپراتوری سلجوقیان شد. بنابراین می توان گفت دولت سلجوقی از بزرگترین امپراتوری های ایران پس از اسلام است که توانست حدود ایران را از طرف غرب به دریای مدیترانه و از شرق تا کاشغر برساند. آن ها از جنبه های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و نظام اداری قرن ها ایران و کشورهای دیگر را تحت تاثیر قرار دادند. از این رو با نقش آفرینی مهمی که در تمدن اسلامی داشتند، تقسیم حیات سیاسی آن ها به دو دوره ضروری است؛ دوره اول، عصر اقتدار سلجوقیان در جهان اسلام است. در این دوره سلجوقیان در جهان اسلام همانند یک امپراتوری و در مغرب زمین به عنوان یک رقیب قدرتمند در برابر روم ظهور کردند. دوره دوم، عصر تجزیه و فرو پاشی دولت ترکمانان است که بازماندگان آل سلجوق در این دوره به دشمنی با یکدیگر پرداختند و زمینه ساز سقوط آن شدند. این دو دوره سلطنت سلجوقیان را به صورت مصداقی نیز می توان ترسیم کرد؛ دوره نخستین که دوره گسترش و پیوستگی است. دوره طغرل، الب ارسلان، ملکشاه، برکیارق، محمد و سنجر دوره گسترش و پیوستگی بود؛ حدود سلطنت و امپراطوری آن ها از حدود اشکانی و ساسانی وسیع تر بود. دوره دوم، نیمه بهره خاوری از بهره باختری جدا شد.

این مقاله به بررسی دوره اول، دوره اقتدار، گسترش و پیوستگی اشاره دارد. رفتارهای سیاسی طغرل بیک از دوره اقتدار و گسترش و پیوستگی، اساس بررسی و تحلیل ما را تشکیل خواهد داد.

زمینه های و فضای بنیانگذاری سلسه سلجوقیان و سلطنت طغرل

درباره فضای این دوره می توان گفت دولت های غزنویان، قراختاییان، خوارزمشاهیان، پادشاهان غور، پادشاهان جبال، غزها، اتابکان، خلافت عباسی، اسماعیلیان و صلیبی ها قدرت های معاصر سلجوقیان به شمار می رفتند. در زمینه اوضاع اجتماعی، ناآرامی و بی ثباتی بر اوضاع و احوال حاکم بود. این به معنای ثبات در قبل از حکومت سلجوقیان نیست بلکه در شرایط روی کار آمدن سلجوقیان، سرزمین ها زیر فشار امیران محلی و قدرت های محلی به مردم ظلم می کردند و شرایط بی ثباتی حکمفرما بود. البته با تشکیل امپراتوری پهناور سلجوقی، اوضاع و شرایط جامعه بهتر شد. در کنار آشفتگی

هاس سیاسی و شرایط بد اجتماعی، اختلافات و آشفتگی های دینی و مذهبی بر جامعه تحمیل شد. در این شرایط و فضا طغرل امپراتوری سلجوقیان را بنا نهاد. ترکمانان را از غارت بازداشت و پیکی نزد خلیفه عباسی فرستاد و تاکید کرد که او و ترکمانان از بندگان امیرالمومنین هستند (اصفهانی، ۱۳۱۸ هـ: ۷-۸). در شرایطی که سلطان محمود در گذشت (۴۲۱ هـ/۱۰۲۹ م) و پسرش مسعود بر جای او نشست، سلجوقیان از فرصت به دست آمده استفاده کردند و نماینده ای نزد حاکم نیشابور فرستادند و از او خواستند اجازه دهد تا در آن دیار اقامت کنند. حاکم نیشابور، فرستاده ای به گرگان، اقامتگاه مسعود فرستاد و او را از این درخواست با خبر کرد. سلطان مسعود به سرعت به نیشابور بازگشت و تصمیم گرفت با سلجوقیان بجنگد. نبرد سختی بین دو سپاه در نزدیکی نساء رخ داد که به پیروزی سلجوقیان منجر شد، به گونه ای که سلطان مسعود ناچار شد صلح نامه ای با آنان امضا کند. در این میان سلاجقه بر بخش های بسیاری از خراسان دست گذاشتند، این خبر به مسعود رسید و او هند را به سوی غزنه ترک کرد و از حاکم خراسان خواست که آن ها را از سرزمینش بیرون کند. دو سپاه در نزدیکی سرخس با هم درگیر شدند و نتیجه این نبرد شکست سخت غزنویان بود. (بیهقی، ۱۳۱۶: ۶۷۳) سپاه سلجوقی با این پیروزی بزرگترین نیروی نظامی خراسان شد و لشکر غزنوی در برابر آن ها رو به انحطاط گذاشت. در این جنگ ها بود که شخصیت رکن الدین طغرل بیک ابو طالب محمد بن میکائیل بن سلجوق نمایان شد. از این رو بود که عنوان نخستین سلطان سلجوقی و مؤسس اصلی دولت سلجوقی را گرفت. در واقع طغرل بیک از اواخر دهه ۱۰۳۰ م تهاجمات خود را آغاز کرد. در ابتدا مرو سپس خوارزم و سرانجام خراسان را گرفت. با شکست قطعی غزنویان در دندانقان در سال ۴۳۱ هـ/۱۰۳۹ م خطبه به نام او خوانده شد.

ویژگی های شخصیتی طغرل و اقدامات وی

« سلجوق مردی بود به حسن سیرت معروف و به یمن نیکو نامی موصوف، و پنج پسر داشت همه مهتران ... هر یک شایسته امیری و در خور مهتری. هر روز اتباع و اشیاع ایشان در ارتفاع و ازدیاد بود، و نعمت و ثروت چون ماه نور وی به کمال داشت، و تمامی

پذیرفت، و مردان کار و جوانان نامدار میان آن جمع با عدت تمام و اسباب به نظام فراوان شدند. سلجوق نماند، فرزندانش مهمتران قوم شدند (فضل الله همدانی، ۱۳۸۶:

۶)

درباره ویژگی های مثبت طغرل نیز همانند جدش (سلجوق) بسیار گفته اند. از شجاعت، اقتدار، صلح خواهی، صبوری، مردم دوستی، ظلم ستیزی، مهربانی، تدبیر و تعقل در سیاست، اهل مدارا و تساهل، اهل مشورت، بخشنده، معتقدند به مسائل شرعی، اعتقادی و اسلامی، نگاه آبادگرانه، عدالت خواهانه و ایران دوستی او و... بسیاری نوشته اند؛ طغرل بیک در رمضان ۴۲۹ به نیشابور آمد و به شادیاخ بر تخت ملک مسعود بن محمود نشست، اضطراب و انقلابی در مردم شهر افتاد. منادی فرمود که هیچ کس را با سکان شهر و رعایا کاری نیست و هیچ آفریده را نرنجانند (همان: ۱۲) رفتار طغرل باحکمرانان و مردم بومی مناطق تسخیر شده اکثراً آشتی جویانه بوده است. پس از تصرف نیشابور طغرل به ترکمانان فرمان داد به رعایا آزاری نرسانند. همچون حکمرانان با تجربه به شکایات مردم گوش فرا داد و برای احقاق حق آن ها به داوری نشست. ویرانی ها را مرمت کرد و به احداث مسجد و مدرسه همت گماشت. پس از تصرف اصفهان، اصفهان، یزد و ابرقو را به علاء الدوله به اقطاع داد. با وجود تحمل نامالیامات، سپاهیان اصفهان را قرین شفقت و مروت قرار داد و با اعطای اقطاع در جبال آن ها را بدان سو روانه کرد. وی همچنین پادشاه ابخار - قاریط را که به دست ابراهیم ینال اسیر شده بود، به درخواست امپراطور بیزانس و بدون گرفتن فدیة آزاد کرد. طغرل به دور از مردم و اهل قلم زندگی نکرد بلکه با به کارگرفتن دیوان سالارانی چون عمبدالملک کندی آیین کشور داری ایرانی- اسلامی را تداوم بخشید. سندی که در سال ۴۵۴/۱۰۶۲م از دیوان رسایل طغرل صادر شد از او به عنوان شاهنشاه به رسم خسروان ایران باستان یاد می کنند. (ستارزاده، ۱۳۸۴: ۵۲) درباره استفاده از مشورت و دیوانسالاران، بنداری می نویسد: « طغرل با چشم و گوش وی (عمید الملک) می دید و می شنید و به اجازه و مشورت او کسانی را مقام می داد و کسانی را از مقام فرود می آورد. (بنداری اصفهانی، ۲۵۳۶: ۱۸۵) زمانی که طغرل بر تخت نشست پنجاه و یکی دو ساله داشت، مردی در آغاز دوران پختگی اندیشه، در تمرین های فنون جنگی از جوان ها کم نمی

آورد، در سوار کاری همیشه یکی دو میدان از رقیبانش پیشی می گرفت، در جنگ با شمشیر و نیزه، حریف و ردیفی نداشت؛ تیر را چله کمان می گذاشت، به ندرت اتفاق می افتاد که به هدف اصابت نکند. طغرل نمونه ای از یک مرد ایرانی بود، فرزند کوهستان با اندامی ورزیده (فارقى ، ۱۳۸۵ ، ۱۷۵). وسعت فتوحات طغرل نشان می دهد که وی سردار توانایی بود. کل نیروهایش به هنگام ورود به خراسان ده هزار سوار تخمین زده شده بود. چنان که در جنگ با سلطان مسعود، سلجوقیان اغلب با حداقل نیرو در برابر نفرات برتر و مجهزتر دشمنان ظاهر می شدند و بر آن ها فایق می آمدند. چغری بیک این مطلب را در نامه ای به برادرش طغرل خاطر نشان می کند: « به همراه داشتن سی نفر مرد با سیصد نفر از دشمنان رو به رو شدیم و با سیصد با سه هزار نفر آن ها مقابله و بر دشمنان پیروزی یافتیم (ابن اثیر، ۱۳۸۶ ه: ۷؛ ستارزاده، پیشین، : ۵۵) سیاست طغرل در برابر شیعیان اساساً مبتنی بر مدارا و تسامح بود و اصولاً سلاطین سلجوقی به امامان شیعه مواضع همراه با احترام داشتند و پس از قیام شیعی بساسیری بود که طغرل نسبت به شیعیان تغییر نگرش داد و لی کل با احترام با آنها برخورد می کرد. در ابتدای ورود طغرل، با استقبال شیعیان کرخ مواجه شد و رابطه ای نیکو میان آن ها بر پا شد (یعقوبی ، ۱۳۸۵: ۱۱۳-۸۱) درباره رعایت مسائل مذهبی نیز از نماز و روزه گرفتن او بسیار گفته اند. دو روز در هفته روزه می گرفت و نماز و سایر مسائل عبادی و شرعی را کاملاً رعایت می کرد. طغرل به حرمت ماه رمضان سپاه خود را از غارت نیشابور بازداشت. او این کار را با تهدید به خود کشی و دادن ۵۰۰ هزار درهم صلح انجام داد. (ستارزاده ، پیشین : ۳۵) با توجه به این شرایط بود که خلیفه به او القاب مختلفی چون ملک الشرق و الغرب، سلطان رکن الدین، سلطان و... داد. طغرل با اقتدار، شجاعت و تدبیر بیست و چهار سال (از ۴۳۱ ه تا ۴۵۵) سلطنت کرد و در نهایت در سن هفتاد سالگی در گذشت. طغرل در دوران پادشاهی با توجه به شرایط و اوضاع به دنبال امنیت و ثبات بود و پس از مرحله قصدآبادانی و توسعه را داشت. طغرل در این باره می گوید: من بر سرزمین هایی وارد شدم که قبلاً ویران شده بودند و نتوانستم آن ها را آباد کنم (ابن اثیر ، بی تا: ۳۵۹-۳۵۸). این سخنان وی اشاره به دید تدریجی و مرحله ای طغرل دارد. او نیاز اصلی را در آن شرایط امنیت و ثبات می دانست و در مرحله بعد

آبادانی و توسعه را خواستار بود. درباره ایران دوستی او نیز نوشته اند: دل طغرل آکنده از عشق به ایران بود و به ایرانیان و در این میان به شهر ری شدیداً عشق می ورزید و دلبستگی شدیدی به این شهر داشت (فاروقی ، پیشین : ۱۸۲ ، ۱۷۶).

نقش وزیران طغرل

انتخاب وزیر با تدبیر پشتوانه ای برای شمشیر بود. در زمان سلجوقیان مقام وزیر از اعتبار و اهمیت قابل توجهی برخوردار بود. آشنا نبودن سلجوقیان با رسوم ایرانیان موجب شد که وزرای نخستین سلاطین سلجوقی در تمام شئون مملکتی نقش ایفا کنند. در واقع پس از ورود به نیشابور در سال ۴۲۹ ه طغرل اذعان کرد که با راه و رسم ایرانیان آشنا نیست؛ «ما مردمان نو و غریبیم و رسم های تازیکان ندانیم» (بیهقی ، پیشین : ۷۳۳-۷۳۲). از این رو طغرل بیک اداره امور دولتش را به دست افرادی سپرد که در دیوان ایالتی خراسان کار می کردند. نخستین فردی که او به خدمت گرفت سالار بوژگان بود که تشریفات استقبال از وی در باغ شادباغ نیشابور را بر عهده داشت. به طور کلی از تاریخ ورود طغرل به عراق تا تاریخ انتصاب عمید الملک کندری به وزارت او، چهار نفر در دستگاه طغرل وزارت کرده اند؛

۱. ابوالفتح رازی (در ۴۳۴ ه به وزارت رسید).

۲. ابوالقاسم علی بن عبدالله جوینی (در سال ۴۳۶ به وزارت رسید).

۳. رئیس الروسا ابو عبدالله حسین بن علی بن میکال غزنوی.

۴. نظام الملک ابومحمد حسن بن محمد دهستانی (اقبال ، ۱۳۳۸: ۳۷)

مشهورترین وزیر طغرل، عمید الملک کندری، از شاگردان امام موفق، فقیه و رئیس مدرسه شافعی در نیشابور بود. وقتی طغرل در جستجو دبیری بود که به دو زبان فارسی و عربی مسلط باشد، امام موفق، کندری را به او معرفی کرد. عمید الملک از سال ۴۵۵-۴۴۸ وزیر طغرل بود. در کندر یکی از مضافات نیشابور زاده شد. کندری پس از ورود به خدمت طغرل در دیوان اشرف به کار پرداخت. طغرل بعدها او را به مأموریت خوارزم گسیل داشت (لمبتن ، ۱۳۷۲: ۳۲۶-۳۲۵). در واقع رونق دولت طغرل مدیون کفایت و کاردانی کندری بود. در کنار شمشیر، شجاعت و اقتدار طغرل، تدبیر ، قلم و سیاست

وزرا و بویژه عمیدالملک کندی عامل تداوم این سلسله بود. وزیر در مناسبات سلطان با خلیفه، نظارت بر امور دینی، عمران و آبادانی کشور و سازماندهی ارتش نقش برجسته ای ایفا می کرد. مذاکرات مربوط به پیوند زناشویی با اعضا خانواده خلیفه را همواره وزیر سلطان انجام داد. در پیوند ازدواج دختر جغری بیک با خلیفه قائم و نیز خواستگاری جنجالی طغرل از دختر خلیفه و مراسم عقد ازدواج وی در سال ۴۵۴ هـ، عمیدالملک وکیل طغرل بود (کلوزنر، ۱۳۸۱؛ ستارزاده، پیشین: ۱۸۴). در روابط میان خلیفه و سلطان، عمیدالملک و ظایف سنگینی بر عهده داشت. در سال های دشوار جنگ وکشورگشایی عمیدالملک راهنمای طغرل در امور کشوری بود. در تشریفات اعطای قدرت سیاسی به طغرل، کندی مترجم میان سلطان و خلیفه قائم بود و از او لقب سید الوارزاء دریافت کرد. در اهمیت نقش وزارت (بویژه وزارت کندی) بود که قبلاً از قول بنداری نوشتیم: طغرل با چشم و گوش وی [کندی] می دید و می شنید و به اجازه و مشورت او کسانی را مقام می داد و کسانی را از مقام فرود می آورد (بنداری اصفهانی، پیشین: ۱۱).

پیامدها و نتایج امپراطوری سلجوقیان

سلجوقیان پس از ورود به ایران خلافت عباسی در حال فروپاشی را احیاء کردند. در مقابل با اعطای سلطنت به طغرل، خلیفه قائم به حکومت سلجوقیان اعتبار بخشید. در این چارچوب بود که وزرای چون کندی و خواجه نظام دست به کار اصلاح و توسعه نهادهای ایرانی- اسلامی زدند و سلطان را در راس کلیه جنبه های حیات مادی و معنوی رعایا قراردادند. در واقع با تسخیر ایران و متمرکز کردن قدرت در بغداد، سلجوقیان به خلافت متزلزل عباسی حیاتی دوباره بخشیدند و با راهنمایی دیوانسالاران و نظریه پردازان ایرانی نظام دوگانه ای به وجود آوردند که در آن نهاد خلافت ناظر امور معنوی و نهاد سلطنت مأمور اجرای امور دنیوی گردید. دوره سلجوقیان دوره تکوین و تکامل دیوانسالاری عربی و طویلی است با ریشه های عمیق تاریخی که سنت آن با ایرا نیان مسلمان این دوره پیوند خورده است. از جنبه های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و نظام اداری جهان را تحت تاثیر قراردادده اند. نظام اداری سلجوقیان اگرچه خود زائیده

نظام اداری دولت ساسانی ایران قبل از اسلام است ولی آن‌ها توانستند دگرگونی بزرگی در آن ایجاد نمایند. با اعتقاد به تمرکزگرایی و استفاده از افراد کارآمد در نظام اداری کشور و محور قرارداد عدل، دیوان‌های مختلف را منسجم و متسقر ساختند. از این رو است که بعضی از نهادهای امپراتوری سلجوقی به صورت ظاهری تا امروز نیز پابرجاست. در این دوره تمدن ایران به قله پیشرفت‌های معنوی و مادی دست یافت. افرادی چون غزالی، شهرستانی، نسفی، انوری، عمیدالملک کندی، خواجه نظام‌الملک، عمر خیام، ابوسعید ابی‌الخیر و معری همه در این روزگار زندگی می‌کردند. بهره‌بردن از علم و ادب پارسی توسط اندیشمندان، ادبا، شاعران شهیر ترکمن همچون مقلی فراغی، دولت محمدآزادی، ملانفس و ... از دید کسی پنهان و پوشیده نمانده است. از جمله شعرا دوره طغرل نظامی و نظامی عروضی، کمال‌الدین و ... بودند. از اقدامات اساسی پادشاهان سلجوقی انتخاب زبان فارسی به عنوان زبان رسمی در دربار ایران بود. علاوه بر این آن‌ها در تجدید، آداب و سنن و تمدن عمومی دوره ساسانیان بسیار کوشیدند. اهم نتایج این توجه و سعی وافر، رونق و اشاعه زبان پارسی در سراسر ایران و ظهور شاعران سخن‌سرا و دانشمندان است که توانستند با سرودن اشعار نغز و نگارش کتب و رسائل فراوان به گنجینه‌گران بهای ادبیات و علوم گوهرهای درخشانده و جاودانی بیفزایند. از این رو است که فرهنگ و ادبیات پارسی و ترکمن به هم پیوند خورده‌اند و دارای متناظرات فراوانی هستند به همین دلیل است که امروز پس از ترکمنستان، شمال و شمال شرق ایران خانه دوم ترکمن‌ها محسوب می‌شود. به طور کلی تمدن اسلامی در عصر سلجوقیان به اوج خود رسید و هنر در این دوره رواج یافت. می‌توان گفت عظمت و شکوه هنر ایرانی از عصر سلجوقی تاکنون حفظ شده است. سلاجقه اصول هنر ایرانی را گسترش دادند. توجه به هنر معماری از سوی برخی وزیران ایرانی الاصل در کاخ سلطنتی خود، به توسعه این هنر کمک کرد. بناهای دینی ساخته سلجوقیان علاوه بر مساجد، آرامگاه‌های به شکل برج‌های استوانه‌ای، چند ضلعی، چند وجهی و یا به شکل ساختمان‌های گنبدی شکل بود. با فندگی، فرش بافی، سفالگری، خطاطی، تذهیب، تصویرگری، شیشه‌گری، فلزکاری، ادبیات و علوم عقلی و نقلی در این دوره رونق جدی یافت (حلمی، ۱۳۸۳: ۲۶۰-۱۸۶؛ مشکوتی، ۱۳۴۳؛ معطوفی، ۱۳۸۱: ۱۲).

روی هم رفته می‌توان گفت سلجوقیان با استفاده از تجربه حکومت‌های پیشین سعی نمودن خود را هرچه بیشتر به مردم ایران نزدیک نمایند، و با استفاده از عناصر فرهنگی (طبقه دبیر، وزرا و دیوانسالاران) قوم ایرانی، برای اداره کشور، حکومت قوی و مقتداری ایجاد کنند که از لحاظ وسعت و قدرت، اولین حکومتی بودند که در دوره اسلامی خود را به پایه دولت ساسانی در پیش از اسلام رسانیدند؛ و بخش عمده‌ای از این موفقیت به استفاده از عناصر قومی- فرهنگی ایران، شجاعت، رشادت و روش خاص سپاهیان سلجوقی بر می‌گشت. روحیه قوی، استعداد سپاهیگری و شجاعت، کثرت جنگجویان و لشکریان، اتحاد و اتفاق بین روسای ایلات و امرای متنفذ، رابطه متفاوت سلاطین سلجوقی و خلفا و برتری نفوذ و قدرت سلاطین بر خلفا، استعداد و هوشمندی در کنار فرهنگ پذیرش آداب و اصول معاشرت و فنون مملکتداری و استفاده از دبیران، وزرا و مولفه‌های تمدن ایرانی- اسلامی از مهمترین مختصات موفقیت سلجوقیان به شمار می‌آیند.

تحلیل با توجه به رویکرد نخبه‌گرایی

بررسی و تحلیل زمینه‌ها و فضای روی کار آمدن طغرل، ویژگی‌های شخصیتی و اقدامات وی، نقش وزیران طغرل، پیامدها و نتایج امپراطوری سلجوقیان حاکی از آن است که رفتارهای سیاسی در کنار شرایط و زمینه‌های محیطی عوامل تغییر و تحولات سیاسی بودند. از سه دیدگاه درباره نقش نخبگان در تحولات سیاسی، دیدگاه ترکیبی برای تحلیل رفتارهای سیاسی طغرل قدرت تبیین‌کنندگی بیشتری دارد؛ طغرل به عنوان نخبه ترکمن در کنار عوامل، زمینه‌ها و شرایط محیطی کارگزاران تغییرات و تحولاتی در قرن پنجم هجری/یازدهم میلادی بوده است. درباره زمینه‌ها و فضای بنیانگذاری سلسله سلجوقیان و سلطنت طغرل اشاره کردیم که ناامنی و بی‌ثباتی حاکم بود؛ قدرت‌های مختلف در ایالات و مناطق مختلف حکومت می‌کردند؛ دولت متمرکزی وجود نداشت. در چنین شرایط ناامنی و بی‌ثباتی، هدف طغرل برقراری امنیت و ثبات تعریف شد.

ویژگی های شخصیتی و اقدامات طغرل تشریح شدند؛ شجاعت، تدبیر، ایران دوستی، عدالت محوری، اعتقاد به مسائل شرعی و دینی، اهل مدارا و تساهل، صلح دوستی، بخشندگی و... از مهمترین ویژگی های شخصیتی طغرل بیک به شمار می آیند. اقدامات او در راستای برقراری امنیت، ثبات، آبادانی و توسعه کشور ذکر شد؛ گفته شد که چگونه سلطان مسعود را شکست داد. خطبه به نام او خوانده شد. تایید و مشروعیت خلیفه را گرفت و نظم و امنیت را برقرار ساخت. القاب و عناوین مختلف از سوی خلیفه دریافت کرد. درباره نقش وزیران طغرل در کنار شجاعت و قدرت وی نوشتیم. به پیامدها و نتایج امپراطوری سلجوقیان در عرصه هنر، ادبیات، علوم عقلی و نقلی و باروری تمدن اسلامی در کنار برقراری امنیت و ثبات اشاره کردیم. نقش طغرل و جایگاه او در بنیانگذاری سلسله سلجوقیان را تشریح کردیم. تشریح این مولفه ها به خوبی نقش طغرل را در کنار عوامل و زمینه های محیطی نشان می دهد؛ دیدگاه ترکیبی درباره نقش نخبگان در بررسی رفتارهای سیاسی طغرل بیک مورد تایید قرار گرفت. در بررسی رفتارهای سیاسی طغرل از جنبه ی معیارهای سه گانه؛ آرمان خواهانه بودن اهداف، ابزارگرایانه بودن و ناکامی های شخصی به صورت زیر قابل تحلیل است. ویژگی های شخصیتی و اقدامات طغرل و پیامدها و نتایج مثبت امپراطوری سلجوقیان حاکی از اهداف آرمان خواهانه طغرل است. البته در کنار این هدف آرمان خواهانه، گسترش و توسعه طلبی امپراطوری با هدف ابزارگرایانه نیز دیده می شود؛ شواهد و یافته های تاریخی رفتارهای سیاسی طغرل در شرایط و فضاهایی دید ابزارگرایانه وی به قدرت و سیاست را نیز نشان می دهند.

نتیجه گیری

در راستای بازکاوی رفتارهای سیاسی طغرل بیک بر اساس رویکرد نخبه گرایی این سوال طرح گردید: « رفتارهای سیاسی طغرل بیک به عنوان یک نخبه، کارگزار و سیاستمدار چگونه قابل ارزیابی است؟ » برای پاسخ به این سوال دیدگاه های سه گانه درباره نقش نخبگان در تغییر و تحولات در کنار معیارهای سه گانه آرمان گرایی، ابزارگرایی و ناکامی های شخصی ذکر گردید. شواهد و داده های مربوط به رفتارهای

سیاسی طغرل در ذیل عناوینی چون درباره سلجوقیان، زمینه ها و فضای بنیانگذاری سلسله سلجوقیان و سلطنت طغرل، ویژگی های شخصیتی و اقدامات طغرل، نقش وزیران وی و پیامدها و نتایج امپراطوری سلجوقیان بیان و توصیف شد. این شواهد و یافته ها بر اساس دیدگاه های سه گانه و معیارهای سه گانه درباره نقش نخبگان مورد تحلیل قرار گرفت. دیدگاه ترکیبی درباره نقش نخبگان به علاوه نگاه آرمان خواهانه و ابزار گرایانه در رفتارهای سیاسی طغرل بیک بر اساس شواهد و مصداق های تاریخی مستند سازی شد و در نهایت فرضیه پژوهش مبنی بر مثبت بودن رفتارهای سیاسی طغرل با توجه به شرایط و مقتضیات و در یک جمع بندی کلی و نهایی مورد تایید قرار گرفت.

منابع

- آقسرائی، محمود بن محمد، تاریخ سلاجقه یا مسایره الاخبار و مسایر الاخبار، تصحیح عثمان توران، آنقره: اساطیر، ۱۳۶۲.
- آیروزی، ویلیام، ترکمن های یموت: مطالعه سازمان اجتماعی یک جمعیت ترک زبان در آسیای مرکزی، ترجمه محمد امین کنعانی، تهران: افکار، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم شناسی، ۱۳۸۵.
- ابن اثیر، عزالدین، الکامل فی التاریخ، جلد ۱۰، چاپ بیروت، ۱۳۸۶ ه.
-، تاریخ بزرگ اسلام و ایران، جلد ۱۶، ترجمه ع. خلیلی و دیگران، تهران: انتشارات علمی، بی تا.
-، کامل، تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه علی هاشمی حائری، جلد ۱۶، تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.
- اصفهانی، عماد الدین محمد حامد، تاریخ دوله آل سلجوق، مصر: بی نا، ۱۹۰۰/۱۳۱۸ م.
- اقبال، عباس، وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و یحی ذکائی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۸.

بنداری اصفهانی، تاریخ سلسله سلجوقی: زبده النصر و نخبه العصر، ترجمه ج. جلیلی، بنیاد فرهنگ ایران، ۲۵۳۶.

بیهقی، تاریخ بیهقی، جلد دوم، بی جا، بی نا، ۱۳۱۶.

جوینی، عظاملک، تاریخ جهانگشای، چ چهارم، تهران: ارغوان، ۱۳۷۲.

حلمی، احمد کمال الدین، دولت سلجوقیان، ترجمه و اضافات عبدالله نصری طاهری و دیگران، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳.

زیبا کلام، صادق، ما چگونه ما شدیم، ریشه یابی علل عقب ماندگی در ایران، تهران: روزنه، ۱۳۷۴.

راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق، تصحیح محمد اقبال، چ دوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴.

ستارزاده، ملیحه، سلجوقیان (۴۳۱-۵۹۰ ق)، تهران: سمت، ۱۳۸۴.

فاروقی، فواد، لعیا، سوگلی از نظر افتاده حرم خانه قائم بامرالله، طغرل سلجوقی، نخستین شاهی که نژادپرستان عرب را به زانو در آورد، تهران: کوشش، ۱۳۸۵.

فضل الله همدانی، رشید الدین، جامع التواریخ (تاریخ آل سلجوق)، تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۶.

صادقی سمرجانی، حسن، بهترین تاجیکان: شرح زندگانی، تحلیل و بررسی عقاید و شیوه حکومت داری نظام الملک طوسی در عصر سلجوقیان، نیشابور: ابرشهر، ۱۳۸۳.

..... مجموعه مقالات تاریخی، نیشابور: ابر شهر، ۱۳۸۳.

کرمانی، افضل الدین احمد بن حامد، سلجوقیان و غز در کرمان، تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: کوروش، ۱۳۷۳.

کلوزنر، کارلا، دیوانسالاری در عهد سلجوقی: وزارت در عهد سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.

- گروسه، رنه، امپراتوری صحرائوردان، ترجمه ع.میکده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۳.
- لمبتن، آن، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نی، ۱۳۷۲.
- ساختار درونی امپراتوری سلجوقی، جلد ۵، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- مشکوتی، نصرت الله، از سلاجقه تا صفویه، تهران: ابن سینا، ۱۳۴۳.
- معطوفی، اسدالله، تاریخ، فرهنگ و هنر ترکمان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱.
- مهرین، عباس، تاریخ زبان و ادبیات ایران از زمان طغرل سلجوقی تا عصر هلاکوی چنگیزی، تهران: انتشارات مانی، ۱۳۵۳.
- نیشابوری، ظهیرالدین، سلجوقنامه، تهران: کلاله خاور، ۱۳۳۲.
- یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، محمد ابراهیم آیتی، چ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، بی تا.
- یعقوبی، محمد طاهر، شیعیان بغداد: وضعیت سیاسی و اجتماعی از ورود سلجوقیان تا سقوط عباسیان، قم: شیعه شناسی، ۱۳۸۵.
- Hasan, S.A, Notes on the Etymology of the Word Turkoman, Islamic culture, 37, 1963.
- Minorsky, V, Studies in Causian History, London, 1953.
- Siddiqi, A.H, Caliphte and Kingship in Medieval Persia, Islamic culture, 10, 1936.
- Barthold, V.V, Turkestan Down to the Mongol Invasion, Gibb Memorial Series, 3rd.ed. London, 1068.
-, A Short History of Turkestan, Four Studies on the History of Central Asia, I, Leiden, 1959.